

ESHATOLOGIE CREȘTINĂ ȘI ESHATOLOGIE ISLAMICĂ

Cyrille Salim BUSTROS

În viața de apoi crede atât creștinismul, cât și islamul. Această credință comună este însă exprimată în mod diferit în cele două religii. Eshatologia creștină fiind cunoscută de către cititorii mei, voi dezvolta, prin comparație, elementele eshatologiei islamice pe care le voi grupa sub trei titluri: 1) moartea și judecata individuală a omului; 2) sfârșitul lumii și judecata tuturor; 3) omul în viața veșnică.

După această descriere, voi încerca, în cea de-a doua parte, să compar atitudinea islamului și a creștinismului în ce privește problematica lui Hristos și a eshatologiei.

1. Aspecte esențiale ale eshatologiei islamice

Problema eshatologiei constituie una dintre problemele esențiale ale islamului, iar credința în viața de apoi reprezintă una din dogmele principale ale doctrinei musulmane. Credinciosul o posedă în aceeași măsură în care posedă credința în Dumnezeu, în îngeri, în cărțile sfinte și în trimiși. În acest sens, citim în *sura* femeilor: „Iar cel care nu crede în Dumnezeu, în îngerii Săi, în Scriptura Sa, în trimisul Său și în ziua de apoi, acela răătăcește foarte mult” (4, 135).

„Însă celor ce sunt puternici în pricepere între ei și celor credincioși care cred în ceea ce ți s-a trimis ție și s-a trimis înaintea ta și celor ce împlinesc rugăciunea, dau milostenie și cred în Dumnezeu și în ziua de apoi, le vom da răsplată mare” (4, 160).

Expresia „a crede în Dumnezeu și în ziua cea de pe urmă” este foarte des întâlnită în Coran. Ea pare a concentra în sine obiectul credinței musulmane (vezi 2, 8.62. 177; 4, 38; 9, 44). Islamul a fost, de altfel, propovăduit din perspectiva iminentă a vremurilor de pe urmă și a Judecății de Apoi. Potrivit Coranului, profetul Mahomed este, înainte de toate, „vestitorul” (*Al-Nadhir* 34, 44). Funcția sa legislativă se referă atât la viața viitoare, cât și la cea prezentă, în măsura în care sensul și scopul acesteia sunt de a pregăti viața viitoare. Iar noi întâlnim, atât în Coran, cât și în Hadith, tradiția orală a așa-zisilor profeti, numeroase texte referitoare la ziua cea de pe urmă și care descriu detaliat răsplata care-i așteaptă pe credincioși în viața viitoare.

Moartea și judecata individuală

Referitor la firea omului, există în islam două linii de gândire¹: linia teologiei

¹ Vezi Louis Gardet, *Dieu et la Destinée de l'homme*, Paris, Vrin, 1967, pp. 242-247.

tradiționale (*ash'arit*), conform căreia sufletul și corpul sunt ambele de natură materială, grosieră, dacă e vorba de corp, și subtilă, dacă e vorba de suflet; linia spiritualistă reprezentată mai ales de filosofii musulmani ca Averroes, Avicena, Ikhwan al-Safa, șiiții și unii Mu'taziliți, după care sufletul este un principiu pur, liber de orice materie. Omul este un spirit care, pentru un timp, locuiește un trup. Sufletul este, așadar, de natură nemuritoare.

Conform acestor două tradiții, găsim în islam două moduri de a concepe moartea și judecata individuală a oamenilor.

Ce se întâmplă în momentul morții?

1. Tradițiile mai vechi vorbesc despre două morți referitor la expresia: „Doamne, ne-ai dat de două ori moartea și ne-ai înviat de două ori” (40, 11).

La moarte, moare atât corpul, cât și sufletul. Totuși, Dumnezeu va învia în mormânt corpul și sufletul, pentru a cere socoteală despre credința de care persoana a dat dovadă în timpul vieții. Corpul de asemenea va învia, chiar dacă în exterior nu va fi vizibil nici un semn de viață. Căci Dumnezeu poate să redea viață unui mort, fără ca cei care se află în jurul lui să sesizeze acest lucru. Comentariile dau exemplul catalepticului care pare mort, dar care totuși trăiește; la fel, și cel adormit poate suferi, simți sau se poate bucura fără însă să se manifeste înafară. Și chiar dacă trupul a fost devorat de o fiară sălbatică sau redus la stadiul de cenușă, nu e deloc greu pentru Dumnezeu să reunească rămășițele și să învie o cantitate suficientă pentru judecată². Întrebările vor fi puse de cei doi îngeri, Mounkar și Nakir. Ele se vor referi în esență la credința în Dumnezeu și în profetul Mahomed. Acela care nu va ști să răspundă și își va dovedi astfel lipsa credinței va fi pedepsit cu asprime. Conform unui hadith, „mormântul se va strânge până ce coastele necredinciosului vor fi sfărâmate”³.

Unele tradiții vorbesc de asemenea, de o răsplată acordată dreptilor în ziua socotelii. Potrivit aceluiași hadith, „i se va da spațiu în mormânt și i se va arăta locul pe care îl va ocupa în rai”.

2. Filosofii, pentru care sufletul este un spirit pur, nu cred în această viață în mormânt și nici în interogatoriul din „ziua socotelii”. Pentru ei, corpul este un cadavru care, după moarte, se descompune conform legilor care guvernează materia neînsuflețită. Dumnezeu nu-l mai învie, nici în totalitate, nici în parte. La ieșirea din corp, sufletul omenesc începe să trăiască viața care îi este proprie, viața veșnică.

Situația sufletelor între moarte și învierea generală.

1. În concepția filosofilor, după moarte sufletele continuă să trăiască. După Ikhwan al-Safa, sufletele credincioșilor urcă în Împărăția cerurilor, într-o lume spirituală și luminoasă, unde vor sta până în ziua învierii și a judecății. Cât despre sufletele necredincioșilor, acestea vor rămâne în întuneric și tristete, până în ziua judecății. Atunci corpurile vor învia și vor exista pedepsiți sau răsplătiți.

După Avicena, nu există înviere cu trupul. Soarta definitivă a sufletelor se

² *Ibidem*, p. 249.

³ *Ibidem*, p. 250.

pecetluiește din momentul morții: sufletele dreptilor se vor bucura dintru început de fericirea totală pe care o reprezintă contemplarea Ființei unice în oglinda Inteligenței universale; sufletele care nu s-au purificat suficient pe parcursul vieții terestre vor cunoaște după moarte o serie de purificări până vor deveni apte să reflecte lumina cea pură; în ceea ce privește sufletele care fac rău în mod voit, ele s-au condamnat singure la nefericire veșnică⁴.

2. Conform doctrinei tradiționale primare, între cea de-a doua moarte în mormânt și învierea de la sfârșitul veacurilor, sufletele stau într-o stare de moarte sau de somn. Însă sub influența filosofilor, a Perșilor, a creștinilor etc., a ajuns să se admită totuși imortalitatea sufletului, nu prin fire, căci prin fire sufletul este material și supus pieirii, ci pentru că aceasta este voia lui Dumnezeu. Iată cum este reprezentată situația sufletelor până la învierea universală: ele rămân în mormânt fie pentru a se bucura, fie pentru a fi chinuite. Descrierea acestor bucurii sau chinuri este întotdeauna de ordin material. Cel mai probabil, sufletele profetilor și ale martirilor războiului sfânt – unii includ aici și sufletele micilor musulmani morți înainte să atingă vârsta rațiunii – vor fi transportate în rai imediat.

Potrivit altor păreri, sufletele dreptilor se vor afla împreună cu Adam „în ceruri” sau în alte locații, ca de exemplu fântâna sfântă Zem-Zem din Mecca, iar sufletele condamnaților vor fi întemnițate în „cel de-al șaptelea pământ”⁵.

Comparativ cu eshatologia creștină, remarcăm divergența referitor la pedeapsa din mormânt, precum și la concepția materială a sufletului, de unde și nevoia de localizare a sufletelor, întâlnită în tradiția musulmană, precum descrierea bucuriilor și chinurilor de natură concretă, materială, atribuite sufletelor.

Există însă și puncte comune între tradiția musulmană și cea creștină. În acest sens, și pentru unele tradiții vechi-creștine starea sufletelor între moarte și învierea generală reprezintă o stare de adormire sau de așteptare, idee ce trimite la iadul biblic sau hadesul grecesc⁶.

Ziua de pe urmă și învierea generală

Învierea generală de la sfârșitul veacurilor este numită în islam fie *ba'th*, care înseamnă „trezire”, căci este vorba de trezirea corpurilor din moarte sau de trezirea

⁴ *Ibidem*, p. 254.

⁵ *Ibidem*, pp. 256-257.

⁶ După Tor Andrae (*Der Ursprung des Islams und das Christentum*, 1923-1925, pp. 62-69, trad. franceză de J. Roche, Paris, Maisonneuve, 1955, pp. 161-168), reprezintă „adormirea sufletelor” de care vorbește Biserica Nestoriană care, în secolul al VII-lea, a influențat islamul primar în negarea existenței unei alte vieți, în eliminarea intervalului de viață din mormânt. Și în Biserica catolică, de exemplu, Părinții din secolul al III-lea situau sufletele desprinse de trup într-un loc de odihnă care corespundea Hadesului grecesc. În secolul al IV-lea, în vreme ce ideea unei judecăți individuale începea să se răspândească în rândurile Bisericii grecești și latine, Biserica Siriană nu renunța la vechile reprezentări. Adevărată adormire a sufletelor după Aphraate, răsplată incipientă, dar incompletă după Sf. Efreem” (*ibidem*, p. 251). Vezi referitor la acest subiect și J. Rivière, art. „Judecată”, *Dictionnaire de théologie catholique*, VIII, c. 1781.

sufletelor, fie *qiyâma*, care se traduce prin „înviere”, sau *ma'ad*, care înseamnă „revenire”. Este vorba de revenirea, întoarcerea ființei care a murit.

Sfârșitul lumii și dispariția creaturilor

Înainte de învierea generală, lumea trebuie să piară. La baza acestei idei stă o frază din Coran: „Toate pier, afară de fața Sa. La El este judecata și la El vă veți întoarce” (28, 88). Islamul tradițional a concluzionat de aici că orice creatură trebuie să-și afle sfârșitul. Astfel, va veni o vreme în care orice ființă creată și orice creatură înzestrată cu rațiune, fie ea om, duh, înger, va muri. Însă odată cu trecerea timpului, această viziune apocaliptică a dispariției generale s-a mai îndulcit. „Toate pier afară de fața Sa”, și, vor adăuga diverși comentatori, „în afară de ce va alege Dumnezeu”, menționând, cu această ocazie: tronul lui Dumnezeu, raiul și iadul, tabla (cartea veșnică în care este scris cuvântul lui Dumnezeu), pana care scrie destinul. Unii adaugă aici și pe căpetenia îngerilor și pe Moise. Alții includ și „sufletele omenești” și chiar o mică parte din trupul pământesc, „osul sacru”, de mărimea unui bob de muștar, aflat la extremitatea coloanei vertebrale, pornind de la care vor fi din nou create ființele în ziua învierii; acest „os sacru” păstrează identitatea corpului pe care îl va învia Dumnezeu⁷.

Remarcăm, în descrierea „zilei de pe urmă” și a sfârșitului lumii, a învierii generale și a judecății de apoi, mai multe puncte comune cu reprezentările eshatologice ale creștinismului.

1. Ora. Sfârșitul lumii este desemnat în Coran, ca și în Evanghelie, prin cuvântul „Ora”. Iar „Ora” este cunoscută numai de către Dumnezeu: „Ora vine, sunt aproape să o descopăr, ca fiecărui suflet să i se răsplătească ce și-a agonisit” (20, 15). „Ei te vor întreba și despre oră, pe când este ea hotărâtă? Spune: «Numai la Domnul meu este știrea despre ea. Nimenea nu poate descoperi timpul hotărât pentru ea, decât numai El. Va fi o oră grea pentru ceruri și pentru pământ. Nu va veni deasupra noastră altfel decât pe neașteptate». Ei te vor întreba ca și când ar ști toate despre ea. Spune: «Dumnezeu numai singur o cunoaște, cei mai mulți oameni nu o știu»” (7, 186-187). „Ce te face să știi că ora este poate aproape?” (33, 63).

2. Semnele prevestitoare ale Orei. Coranul vorbește totuși despre semnele care anunță apropierea acestei Ore, pentru a întări credința omului, pentru a avertiza pe cei ce rătăcesc și pentru a fi totodată o dovadă convingătoare pentru cei care se încăpățânează în necredință. Aceste semne sunt enumerate în Coran și în Hadith⁸:

- venirea falsului Mesia care își va atribui domnia și va face minuni;
- venirea adevăratului Hristos care, după Hadith, îl va detrona falsul mesia, va sparge crucea, va urma religia islamică, va face să domnească pacea și prosperitatea și va muri întru islam.

Cu toate acestea, musulmanii știți spun că Iisus va coborî pe pământ în timpul lui Mahdi, care este călăuza supremă a comunității lor, în sens eshatologic. Acesta

⁷ Vezi L. Gardet, pp. 264-266.

⁸ Vezi P. Mounir Khawam, *Le Christ dans le christianisme et l'islam*, Beirut, 1985, pp. 268-272.

din urmă este cel care va instaura domnia păcii și a dreptății pe pământ. Iisus va crede în el și îl va imita.

De remarcat aici că venirea lui Hristos la sfârșitul veacurilor, idee preluată de islam din creștinism, capătă o semnificație cu totul diferită de cea pe care-o atribuie creștinii. Iisus, potrivit Coranului, este un profet, însă un profet musulman, din rândul celor pe care Dumnezeu i-a dat omenirii, de la Adam și până la Mahomed, pe cetea profetilor. Dumnezeu stabilește însă între profeti diferențe de grad. Or, printre atributele lui Hristos, Coranul enumeră zămisirea sa virginală în pântecele Mariei, ridicarea la ceruri pentru abolirea morții rușinoase de pe Cruce și a doua sa venire de la sfârșitul veacurilor. Însă el va reveni cu siguranță ca profet musulman, pentru a neutraliza orbirea evreilor care au refuzat să creadă în el și excesul creștinilor care L-au adorat ca Dumnezeu, și pentru a proclama adevărul religiei și legii islamice. Acesta este și sensul versetului coranic: „însă în ziua învierii va fi el martor împotriva lor” (5, 157)⁹.

- trimiterea triburilor lui Gog și Magog care vor semăna haos și distrugere pe pământ. Însă Iisus și credincioșii se vor ruga pentru ajutor lui Dumnezeu, Care va trimite ciurma ca pedeapsă exterminatoare (Coran 21, 96-97).

- va veni apoi un timp de pace și prosperitate. Dumnezeu va trimite un vânt blând care va lua sufletul fiecărui credincios musulman. Nu vor rămâne pe pământ decât nelegiuitii; atunci va veni Ora.

3. Sfârșitul apocaliptic. Coranul descrie cu o mulțime de detalii, detalii pe care le regăsim deja în Vechiul și Noul Testament, sfârșitul apocaliptic al lumii. Acest eveniment este numit „Ziua”, care va fi „o zi grea” și care este anunțată printr-un sunet de trâmbiță. Citim în Coran: „Și dacă se va sufla în trâmbiță, aceea va fi în ziua aceea o zi grea pentru cei necredincioși, nu ușoară” (74, 8-10); „Când cerul se sfâșie și ascultă de Domnul său după cuviință, și când pământul se-ntinde și aruncă afară ceea ce este în el și se deșartă și ascultă de Domnul său după cuviință / Omule, tu te silești spre Domnul tău, și-L vei întâmpina!” (84, 1-6).

În mai multe sure primite mai târziu, Mahomed dezvoltă descrierile apocaliptice: munții se vor muta din loc și, topiți laolaltă, vor ajunge praf și pulbere; bolta cerească se va despica, luna și stelele se vor stinge și vor dispărea: „În ziua aceea vom înveli cerul ca o carte scrisă” (21, 104); „Și ei te vor întreba despre dealuri. Spune: «Le va face Domnul meu fărâme și le va împrăștia ca un șes neted, încât nu vei vedea pe el ceva strâmb și zbârcit»” (20, 105-106); „În ziua când se vor prefăce pământul și cerurile și vor ieși ei înaintea Dumnezeului celui unic, atotputernic” (14, 48)¹⁰.

Coranul vorbește și despre un incendiu cosmic, când va ploua cu foc și aramă asupra oamenilor și asupra duhurilor: „O, adunarea oamenilor și a duhurilor! Dacă puteți trece peste hotarele cerurilor și ale pământului, treceți-le! Nu le puteți trece decât cu împuternicire... Se va trimite asupra voastră o flacără de foc și aramă și nu vi se va ajuta [...] Dar dacă se va despica cerul și va fi roșu ca pielea cea roșie?” (55, 33-37).

⁹ Vezi Roger Arnaldez, *Jésus, fils de Marie, Prophète de l'islam*, Paris, Desclée, 1980, pp. 210, 221-222.

¹⁰ Referitor la „pământul cel nou și cerurile cele noi”, vezi Apocalipsa 21, 1.

Învierea generală

Când va răsună cel de-al doilea sunet de trâmbiță, toți morții, fie ei decedați mai devreme sau mai târziu, vor învia cu trupul și cu sufletul: „Apoi se va sufla altădată și ei se vor scula, vor privi” (39, 68).

Filosofii musulmani refuză această înviere a trupurilor, ei vorbind doar de „revenirea” sufletelor la starea lor dintâi. Doctrina tradițională în islam vorbește însă de această revenire a corpurilor la viață, iar teologii musulmani afirmă cu tărie că „ființa însăși care a fost dată morții, aceea și nu o alta, se va întoarce”. Trei termeni revin constant în atenția interpreților: prima creație (*mubda'*), adică făptura întâia; dispărutul (*ma'dum*); „făptura nouă asemănătoare” (*mithl*). Ceea ce trebuie să remarcăm este faptul că atunci când cel dispărut „revine”, el nu este doar „făptura nouă asemănătoare” „făpturii întâia”, el este chiar făptura cea dintâi. Altminteri, nu ar mai fi o „reîntoarcere”, ci o „înnoire” analogă celei dintâi, iar „trupul răsplătit ori pedepsit nu ar mai fi cel care s-a supus ori care a făptuit neascultare, lucru care este în unanimitate respins ca fals”¹¹. Problema în chestiune este foarte apropiată de ceea ce teologia creștină numește „identitatea numerică” a trupului înviat¹².

Judecata universală

După ce oamenii vor învia cu trupul și cu sufletul, va avea loc și judecata de apoi. Unii autori, ca Al-Nawawi, adaugă și vitele și animalele sălbatice¹³.

1. Adunarea universală. La judecata de apoi vor fi prezenți toți oamenii, duhurile, demonii și îngerii. Așa cum descrie Coranul, va avea loc o adunare a tuturor creaturilor: „Aceasta e o adunare ușoară pentru Noi” (50, 44). El va aduna pe oameni „ca și când ar întârzia numai o oră din zi” (10, 44); va aduna dreptii „într-o zi la cel Îndurat la ospetie” (19, 88); vor fi adunați nelegiuiții: „în ziua aceea se va sufla în trâmbiță și noi îi vom aduna în ziua aceea pe cei nelegiuiți cu ochi albaștri” (20, 102); va aduna duhurile cu oamenii (16, 128-130); va aduna demonii: „Și pe Domnul tău! Noi îi vom aduna pe ei și pe satane!” (19, 68); va aduna, în sfârșit, îngerii: „Și într-o zi vă va aduna cu toții, apoi le va zice îngerilor: «Care dintre aceștia v-au servit?» Ei vor zice: «Mărire Ție! Tu ești scutul nostru, nu ei. Ba ei au servit duhurilor și cei mai mulți din ei au crezut în ele»” (34, 40-41).

2. Judecata. După adunare, începe judecata lui Dumnezeu; fiecăruia i se va rânduie răsplată ori osândă, după cum au fost faptele sale, bune sau rele; judecata se va face în fața întregii lumi, în prezența profetilor trimiși de Dumnezeu, care vor

¹¹ Bajuri, *Hāshiyā*, p. 100; L. Gardet, p. 270.

¹² L. Gardet (pp. 270-273) rezumă diferitele obiecții împotriva acestei reveniri cu trupul și răspunsurile date de teologii musulmani.

¹³ „Este vorba de așteptarea judecării (*al-mawkiif*). Unele tradiții spun că cel dintâi «se va ridica» și va veni la locul adunării (*al-mahshar*) Profetul islamului. După credințele cele mai curențe, profeții, îngerii și dreptii vor fi scutiți de teroarea așteptării. Însă adunarea oamenilor «va asuda de spaimă»; ei vor fi inundați de sudoarea (*al-'arak*) care îi va brăzda așa cum zăbala brăzdează caii” (vezi Al-Ghazzali, *Ihyā' 'ulum al-dîn*, ed. Le Caire, 1352 (1933), IV, pp. 436-437) (L. Gardet, art. „Kiyāma”, *Encyclopédie de l'islam*, p. 234).

fi martori ai lui Dumnezeu în fața neamurilor lor. Iată principalele texte din Coran care vorbesc despre judecata de apoi:

Și se va sufla în trâmbiță și vor leșina cei din ceruri și de pe pământ, afară de plăcuți lui Dumnezeu. Apoi se va sufla altădată și ei se vor scula, vor privi. Și va luci pământul în lumina Domnului său și se va pune cartea și vor fi aduși profeții și martirii și se va judeca între ei cu dreptate și nu se va face strâmbătate. Și se va răsplăti fiecărui suflet după faptele sale, și El știe mai bine ce fac ei (39, 68-70).

Când cerul se despică, și când stelele se împrăstie, și când apele se amestecă, și când mormintele se întorc – știe sufletul ce a făcut și ce a lăsat. O, omule, ce te-a abătut de la Domnul tău cel cinstit, care te-a făcut și te-a plăsmuit și ți-a dat chip și te-a pus în chipul în care a voit? Da, și totuși tăgăduiți judecata. Dar asupra voastră sunt păzitori cinstiți care scriu, care știu ce faceți. Cei drepti! În plăcere vor fi, și nelegiuiții în iad. Ei vor arde acolo în ziua judecării și nu se vor depărta de acolo. Și ce te-nvață ce este ziua judecării? Și iarăși: ce te-nvață ce este ziua judecării? În ziua aceea nu va putea un suflet nimic pentru altul și porunca este în ziua aceea a lui Dumnezeu (82, 1-19).

Deci îndeamnă-i pe oameni cu privire la ziua când le va veni pedeapsa. Și vor zice nelegiuiții: Doamne, întârzie până la un termen apropiat! [...] Dumnezeu este puternic, răzbunător. În ziua când se vor preface pământurile și cerurile și vor ieși ei înaintea Dumnezeului celui unic, atotputernic, îi vei vedea pe păcătoși în aceea zi legați în cătușe, în haine de păcură, și focul îi va bate peste fețele lor, ca să răsplătească Dumnezeu la tot sufletul după cum și-a agonisit. Dumnezeu este repede la socoteală (14, 44-51).

Și fiecare din ei va veni la ziua învierii singur (19, 95).

Va exista mijlocire înaintea lui Dumnezeu în ziua judecării? Coranul răspunde: „În ziua aceea nu ajută mijlocire, doară de la acela căruia îi dă voie cel Îndurat și a cărui vorbă Îi este bineplăcută” (20, 108); „Și să nu aibă mijlocire nimenea decât numai cel ce a încheiat un legământ cu cel Îndurat” (19, 90); „Însă a lui Dumnezeu este ceea ce e pe urmă și ceea ce e întâi. Și câți îngeri sunt în ceruri, mijlocirea nu folosește la nimic, doar dacă a îngăduit Dumnezeu cui a voit și cui a plăcut” (53, 26).

„Există un acord prestabilit care recunoaște mijlocirea (*shafa'a*) lui Mohamed pentru comunitatea sa (și doar pentru ea). El este mijlocitorul sigur (*mushaffa'*), adică cel a cărui mijlocire va fi cu siguranță ascultată de Dumnezeu”¹⁴.

Odată ce „porțile mijlocirii” vor fi deschise de Mahomed, profeții, îngerii, sfinții vor putea interveni de asemenea pe lângă Dumnezeu, fiecare pentru neamul său ori pentru ucenicii proprii: mijlociri secundare, replici mult diminuate ale celor pronunțate de Profetul islamului și care nu vor avea deloc aceeași forță intrinsecă. Adunarea credincioșilor participă la rândul e¹⁵.

¹⁴ L. Gardet, *Dieu et la Destinée de l'homme*, p. 313.

¹⁵ Vezi Bajuri, p. 109; Al-Ghazzali, IV, pp. 447-450; L. Gardet, p. 133, adaugă într-o notă de subsol: „Acesta este în islam, se pare, principiul rugăciunii pentru morți (propovăduită deja de Ash'ari)”.

Viața viitoare

După învierea trupurilor și după judecata universală, fiecare va merge în locul care i-a fost rânduit de Judecătorul suprem. Necredincioșii vor fi condamnați la chinurile iadului, credincioșii vor merge în rai.

Iadul

Iadul este descris în general ca un loc plin de flăcări, unde condamnații suferă chinuri groaznice: „Unii dintre ei au crezut în el, alții iară s-au întors de la el. Pentru aceia ajunge focul iadului. Cei ce nu cred în semnele noastre pe aceia îi vom lăsa să ardă în foc și de câte ori s-au fript pieile lor le schimbăm pieile, ca să guste pedeapsa, căci Dumnezeu este puternic și știutor” (4, 58-59).

Acest foc al gheenei și chinurile iadului sunt veșnice: „Cei necredincioși și neghiuți nu vor fi iertați de Dumnezeu. Ei nu vor fi ocârmuiți pe drumul drept, ci pe drumul iadului, acolo vor rămâne în veci; pentru Dumnezeu este aceasta ușor” (4, 166-167).

În timp ce în eshatologia creștină se insistă mai mult pe durerea cauzată de separarea de Dumnezeu și pe pierderea unei stări de grație, cea mai mare parte a autorilor musulmani insistă pe chinurile trupești; excepție fac unii sufiști și Ikhwan al-Safâ, care vorbesc de „suferințe spirituale”: „Iadul are mai multe niveluri care reprezintă diferitele patimi și acumularea păcatelor în care sunt întemnițate sufletele; inimile (celor din iad) suferă chinuri de toate felurile”¹⁶.

Zidurile (A'raf)

Potrivit Coranului, există o zonă intermediară între rai și iad, care este vag situată și nu prea bine definită. Astfel, după ce a descris situația locuitorilor raiului și iadului, sura zidurilor adaugă: „Și între ei este un vâl și asupra zidurilor sunt oameni care îi cunosc pe toți după semnele lor și ei strigă către tovarășii raiului: «Pace asupra voastră!» Ei nu pot să ajungă acolo, deci o doresc. Iar dacă se îndreaptă ochiul lor spre tovarășii focului, zic ei: «Doamne, nu ne pune la un loc cu poporul neghiuților». Tovarășii zidurilor vor striga către unii bărbați, pe care îi cunosc după semnele lor, zicând: «Ce v-a folosit că ați adunat averi și ați fost sumeți? Oare aceștia sunt aceștia despre care ați jurat că Dumnezeu nu le va dărui îndurare? Intrați în rai și să nu vie asupra voastră nici frică, nici întristare». Tovarășii focului vor striga către tovarășii raiului: «Vărsați ceva apă asupra noastră sau altceva, ce v-a dat Dumnezeu!» Ei vor zice: Dumnezeu a oprit aceasta pentru cei necredincioși” (7, 46-50). Recunoaștem aici parabola „tânărului bogat și a săracului Lazăr”, bogatul cerându-i din fundul iadului puțină apă lui Lazăr, care se află în rai.

¹⁶ Ikhwan Al-Safa, *Rasâ'il* III, p. 299, citat de L. Gardet, *Dieu et la Destinée de l'homme*, p. 330.

După cei mai mulți comentatori ai Coranului, zidurile nu corespund zonei de care vorbesc unele tradiții creștine. Căci, potrivit concepției musulmane, este vorba despre o zonă de tranziție. Tovarășii zidurilor sunt destinați intrării în rai. Referitor la tovarășii zidurilor, părerile comentatorilor Coranului sunt diferite: fie este vorba de cei ale căror acțiuni bune sunt egale ca număr cu cele rele, iar Dumnezeu îi ține în această zonă până ce va hotărî soarta lor sau până îi va ierta și le va deschide porțile raiului (părerea lui Ibn Mas'ud și Ibn'Abbâs), fie e vorba de oamenii morți în necunoașterea islamului, fie sunt copiii necredincioșilor¹⁷.

Raiul

Termenul folosit este *djanna*, care înseamnă „grădină” și care este un loc al desfătărilor, iar Coranul stăruie în a-i descrie luxul și măreția. El apare ca o grădină enormă, în care domnește o lumină veșnică. Zidurile raiului sunt din mosc, aur și argint; acolo sunt râuri parfumate, munți și văi largi, câmpii nenumărate pe care cresc pomi fructiferi nemaivăzuți. În această țară a minunilor, binecredincioșii vor duce o viață plină de desfătări: vor mânca și vor bea, vor avea roade și carne după placul inimii (Coran 52, 22; 50, 54), vinuri aromate care nu se vor termina (87, 47) și de care nu se vor îmbăta (37, 46-47); desfătări ale trupului în compania „huriilor” fecioare (55, 72). Pe scurt, vor duce o viață de huzur în care orice dorință le va fi îndeplinită: „și vor avea acolo ce vor voi, și la Noi este înmulțirea” (50, 35).

Aceste reprezentări paradisiace au fost diferit interpretate în islam. Filosofii, pentru care nu există înviere cu trupul și care estimează că viața veșnică începe de la moarte, consideră, prin urmare, că „sufletul, separat de trup, nu va cunoaște, după firea sa, decât bucurii de ordin sensibil”¹⁸.

Interpretările tradiționale afirmă aspectul material al bucuriilor paradisiace. Iar cea mai mare parte dintre ele adaugă că maniera în care se vor realiza acestea depășește înțelegerea. Multe fac referință la un text din Hadith, care este o reluare a unui text de-al Sfântului Pavel: „Am pregătit credincioșilor mei fideli ceea ce nici un ochi n-a văzut, nici o ureche nu a auzit și nici un suflet omenesc nu a simțit”¹⁹.

¹⁷ Vezi și alte păreri la L. Gardet, p. 333.

¹⁸ Vezi L. Gardet, art. „Djanna”, *Encyclopédie de l'islam*, p. 462. Filosofii, în operele lor exoterice destinate maselor, s-au ferit să nege învierea trupurilor, și aceasta din respect pentru învățătura profetică. Însă în lucrările lor ezoterice, lucrurile stau cu totul altfel. Gardet citează un text din scrisoarea lui Ibn Sîna (Avicena), *Risâla Adhawiyya fi amr al ma'ad* (Ed. S. Duniyâ, Cairo, 1949), în care filosoful musulman sugerează clar că învierea trebuie luată ca o învățătură destinată maselor; înțeleptul trebuind să o înțeleagă în simboluri și alegorii, căci „fericirii celei adevărate i se opune existența sufletului în corp; [...] plăcerile trupesti sunt cu totul altele decât plăcerile cele adevărate, iar revenirea în corp ar fi o pedeapsă pentru suflet” (p. 53).

¹⁹ L. Gardet, p. 461.

Astfel, mulți comentatori moderni, fără a nega perspectiva materială a desfătărilor din viața de dincolo, „insistă pe diferența intrinsecă dintre realitățile de Dincolo și realitățile terestre, subliniind întâietatea spiritului asupra trupului”²⁰.

Vederea lui Dumnezeu

Doctrina islamică tradițională (ash'arită) afirmă vederea lui Dumnezeu în rai, sprijinindu-se pentru aceasta pe textul Coranului: „Unele fețe în ziua aceea vor luci privind la Domnul lor” (75, 22-23). Iar pentru a menține principiul transcendenței absolute a lui Dumnezeu, pe care se bazează mu'taziliții pentru a nega această vedere a lui Dumnezeu, se accentuează că această vedere se va realiza prin intermediul ochilor, dar nu în modul în care vedem obiectele aici jos.

Mai mult, această vedere a lui Dumnezeu va fi intermitentă. Unii comentatori precizează că vederea lui Dumnezeu se va face în fiecare vineri și în zilele de sârbătoare. Sub diverse influențe, sufiste ori creștine, se admite că unii privilegiați Îl vor vedea pe Dumnezeu în fiecare zi, și chiar de două ori pe zi, dimineața și seara, în timp ce alții Îl vor putea vedea în permanență²¹. Astfel, s-a stabilit o distincție între „aleșii de drept”, care toți sunt locuitori ai raiului, și privilegiații (Khâss), oameni introduși în intimitatea (Ounss) divină²².

Există totuși o diferență fundamentală între vederea lui Dumnezeu în islam și „viziunea beatifică” din eshatologia creștină. În viziunea creștină, viața în ceruri înseamnă participare la însăși viața lui Dumnezeu; transcendența divină este înțeleasă în optica creștină în sensul că Dumnezeu este principiul beatitudinii omului; o transcendență așadar care nu se opune apropierii. Însă această diferență în concepția „vederii lui Dumnezeu” în rai este o consecință a diferenței fundamentale care există între creștinism și islam referitor la relația dintre Dumnezeu și om, atât în viața viitoare, cât și în viața prezentă, ceea ce ne conduce către a doua parte a expunerii de față.

²⁰ *Ibidem*, p. 463. În teza sa de doctorat susținută la Sorbona (text dactilografiat, 1954), „Desfătările și chinurile din viața de dincolo în Coran”, Soubhi El-Saleh remarcă în Coran o anumită progresie în descrierea raiului: surele primei perioade îl descriu în notații scurte și concrete, într-un „stil ardent, scurt, eliptic, cu simetria antitezei”. În cursul celei de-a doua și a treia perioade, „elementele descriptive devin (...) mai sumare”, iar modurile de evocare mai abstracte. Celebru este versetul 13, 35: „*mathal al-djanna*”, „parabola grădinii promise dreptilor”: interpretările alegorice fac din descrierile paradisiace reprezentarea unei realități indicibile. În cursul perioadei a treia, accentul va fi pus pe harul divin, bucurie mai presus de oricare alta (*ibidem*, p. 459). Vezi și „exegeza filologică” a a lui Abd al-Kâdir Al-Maghribi care, în 1920, a oferit un comentariu asupra părții a 29-a din Coran (*ibidem*, p. 463).

²¹ Vezi Bajuri, p. 68. Citat de L. Gardet, *Dieu et la Destinée de l'homme*, p. 341.

²² *Ibidem*.

2. Hristos și eshatologie în creștinism și în Islam Eshatologia – deja instaurată sau în așteptare?

Viziunea creștină

În viziunea creștină, viața de dincolo se definește prin viața în Dumnezeu și cu Dumnezeu: „vom fi cu Domnul în toate zilele, până la sfârșitul veacurilor” (I Tes. 5, 17). Această viață cu Domnul a fost inaugurată prin venirea Fiului printre oameni. Hristos este, după expresia lui Origen, „auto-basileia”, împărăția în persoană. Prin viața Sa, prin moartea și învierea Sa, s-a instaurat Împărăția lui Dumnezeu. Crezând în Hristos, creștinul trăiește încă din timpul vieții terestre viața Împărăției lui Dumnezeu.

De aici și termenul de „îndumnezeire”, pe care Părinții Bisericii l-au dezvoltat pornind de la această instaurare a Împărăției lui Dumnezeu și a vieții divine în oameni prin Hristos, Fiul lui Dumnezeu. „Dumnezeu S-a făcut om pentru ca omul să devină Dumnezeu”. Prin Hristos, creștinul participă la viața divină, el intră deja în viața divină.

Această viață divină se desfășoară în timp. Timpul este, așadar, extensia acestei mântuirii deja împlinite în Hristos, a acestei vieți dumnezeiești inaugurate pe pământ prin Fiul lui Dumnezeu. Efortul creștinilor tinde astfel să răspândească în lume această viață dumnezeiască, această viață de iubire, atât în rândul oamenilor, cât și în rândul diverselor structuri ale societății.

Viziunea islamică

În islam, distanța dintre Dumnezeu și om este atât de mare, încât pare de neconceput ca Dumnezeu să vină El Însuși la om și trimite profeți: Avraam, Moise, Iisus, apoi Mohamed, care este pecetea profeților, pentru a face oamenilor cunoscută legea Sa. Potrivit Coranului, toți profeții sunt „robi ai lui Dumnezeu”. Conceptul de filiație divină este de neconceput pentru islam, este chiar considerat blasfemiator cu privire la transcendența divină. Citim în Coran: „Și ei zic: «Cel Îndurat a născut un fiu». Voi ziceți un lucru strașnic. Aproape se sfâșie cerurile de aceasta și se despică pământul și munții se năruie în fărâme, pentru că ei adaugă celui Îndurat un fiu și Lui nu I se cade să nască un fiu. Nimenea din ceruri și de pe pământ nu se poate apropia de cel Îndurat, decât ca rob” (19, 91-94; vezi și 4, 171-172; 5, 116-117; 19, 36-38).

Lege sau iubire

Maniera de a concepe atitudinea oamenilor față de Dumnezeu în creștinism și în islam este o consecință a modului în care fiecare dintre cele două religii concepe atitudinea lui Dumnezeu față de oameni.

În creștinism, Dumnezeu L-a trimis pe Fiul pentru ca prin El să devenim fii ai lui Dumnezeu. În islam, Dumnezeu a trimis profeți pentru ca oamenii să

cunoască legea Sa. Atitudinea oamenilor referitor la Dumnezeu este astfel atitudinea unor robi care trebuie să împlinească legea stăpânului lor.

1. În creștinism: viața în timp este o viață de iubire cu Dumnezeu – este prima poruncă – și o viață de iubire cu ceilalți oameni, iar această a doua poruncă este asemănătoare cu prima. Viața creștină este o permanentă progresie în cunoașterea și iubirea lui Dumnezeu. Chiar și în ceruri, Sfântul Grigorie de Nyssa consideră că Dumnezeu nu Se va epuiza niciodată (epectază). Viziunea beatifică devine ea însăși o progresie permanentă în iubirea lui Dumnezeu. Această progresie este rodul iubirii filiale răspândite în inimile noastre de Sfântul Duh pe care l-am moștenit.

2. În islam: conceptual de adopție este absent, conceptul de iubire este secundar. Primează aici frica de Dumnezeu și respectul legii. Cel care aici jos împlinește legea, după ce „a crezut în Dumnezeu și în profetul Său”, va fi răsplătit în viața de dincolo, în rai. Însă legea este fixă, limitată, în timp ce Duhul adopției și al iubirii deschide în creștinism perspective infinite și nelimitate.

Relațiile dintre oameni

Ca o consecință la porunca iubirii și la conceptual de filiație, libertatea copiilor lui Dumnezeu caracterizează în creștinism relațiile dintre oameni și relația oamenilor cu Dumnezeu.

În islam, relațiile între oameni sunt dominate de o lege determinată, simțită ca venind direct de la Dumnezeu. Unitatea oamenilor se va înfăptui prin aplicarea acestei legi unice la toți oamenii. Or, această lege, considerată de islam ca insufletă literalmente de Dumnezeu lui Mahomed, este în fapt produsul mediului social și politic în care s-a născut și s-a dezvoltat Islamul. Problema esențială actuală a islamului constă în rezolvarea acestei opoziții dintre limitele legii islamice și dezvoltarea necesară în timp a structurilor sociale și politice ale lumii actuale.

Opoziția între islam și creștinism pare din acest punct de vedere ireductibilă, iar coexistența în demnitate și respect reciproc – imposibilă, în măsura în care islamul vrea să se mărginească la litera Coranului. Astfel, relațiile musulmanilor cu nemusulmanii sunt stabilite de un text din Coran, care impune musulmanilor să ucidă idolatrii care refuză să creadă în islam și să-i facă să plătească tributul pe jidovi și pe creștini în schimbul lăsării vieții, și aceasta, după ce au fost „umiliți” (9, 29). Comparând această lege care, în ochii islamiștilor, a fost dată de Dumnezeu lui Mahomed, cu legea iubirii dușmanilor propovăduită și trăită de Hristos, sesizăm diferența între islam și creștinism în ceea ce privește relațiile dintre oameni pe parcursul vieții pământești.

Unitatea oamenilor, potrivit islamului, se va realiza prin aplicarea legilor islamice, în vreme ce creștinismul consideră că numai iubirea va putea unifica oamenii, că numai dragostea „împlinește” legea, pentru că aceasta este în însăși firea lui Dumnezeu. În aceasta constă mesajul evanghelic: Dumnezeu este Iubire, iar El ne-a apărut nouă prin Fiul și Cuvântul, Iisus Hristos, prin Care Împărăția lui Dumnezeu a venit printre noi, iar eshatologia a fost instaurată. Cei care Îl acceptă pe Hristos încep de pe acum viața de iubire a lumii care va să vină.

Iisus și mișcarea sufi

În acest zid care pare să blocheze orice contact între creștinism și islam, o breșă a fost totuși deschisă de către misticii musulmani, sufiștii, la care teama de Dumnezeu și frica de iad au fost înlocuite de teama de a displace Domnului și de a fi separați de El, precum și de dorința de a-L iubi ca răspuns la iubirea Lui.

Deși nu a fost bine precizată, o oarecare influență a creștinismului la nașterea sufismului a existat, cu siguranță. Pentru a încheia, aș dori să analizez două aspecte care pot constitui elemente de apropiere între islam și creștinism, privitor la viața oamenilor în viața de după moarte și în timp: primul element se referă la iubirea lui Dumnezeu în Coran, al doilea, la Persoana lui Hristos.

Există în Coran anumite texte care vorbesc despre iubirea lui Dumnezeu: despre iubirea cu care iubește Dumnezeu oamenii, despre iubirea cu care-L iubesc oamenii pe Dumnezeu. „Dumnezeu iubește pe cei care fac binele” (2, 95); „Dumnezeu îi iubește pe cei ce se căiesc și se curățesc” (2, 222); „Dumnezeu îi iubește pe cei binecredincioși” (3, 75); „Dumnezeu îi iubește pe cei care se încred în El” (3, 159); „Dumnezeu îi iubește pe cei care sunt răbdători în încercări” (3, 146); „Dumnezeu îi iubește pe cei dreți” (5, 46).

În aceste versete care „reunite, alcătuiesc – cum scrie Arnaldez – un fel de echivalent al Fericităților”²³, se vorbește despre iubirea lui Dumnezeu față de oamenii care cred în El și care fac binele.

Coranul vorbește, de asemenea, despre iubirea oamenilor pentru Dumnezeu: „Însă cei ce cred Îl iubesc mai mult pe Dumnezeu” (2, 160); versetele următoare unesc iubirea oamenilor pentru Dumnezeu și iubirea Sa pentru oameni: „În locul aceluia va pune Dumnezeu un alt popor, pe care-l iubește și care-l iubește pe El, blânzi față de cei credincioși și aspri față de cei necredincioși” (5, 59). Un comentator din sec. XIII, Qurtubî, scrie referitor la aceste două versete: „Se spune că mai întâi Dumnezeu iubește, și apoi este iubit la rândul Său”²⁴. Vedem aici o trimitere la Epistola I a lui Ioan: „Noi iubim pe Dumnezeu fiindcă El ne-a iubit cel dintâi” (I In 4, 19).

Misticii musulmani au găsit o armonie perfectă între aceste texte ale Coranului pe de o parte, și între Persoana și învățăturile lui Iisus, centrate pe iubirea lui Dumnezeu, pe de altă parte. Astfel, lecturând Evanghelia și lăsând deoparte excesele dogmatice pe care musulmanii le consideră a fi o alterare a Evangheliei primitive, Iisus apare în ochii misticilor ca „blândul profet cu inimă smerită, care mărturisește înainte de toate despre dragostea lui Dumnezeu pentru oameni și, corelativ, despre valoarea iubirii omului pentru Dumnezeu”²⁵.

De aceea misticii văd o legătură strânsă între Persoana lui Iisus și iubirea lui Dumnezeu, care constituie pentru ei esența oricărui lucru. Citim, în acest sens, în cartea sfântă Attar: „Dacă ne este dată posibilitatea de a lua parte la taina lui Iisus, de ce să vrem a împărtăși condiția unui măgar? De ce să urmezi măgarului

²³ Citat în R. Arnaldez, p. 216.

²⁴ *Ibidem*, p. 217.

²⁵ *Ibidem*, p. 216.

în concupiscentă, când poți lua parte la intimitatea lui Iisus? [...] Ridică-te deasupra concupiscentei, care nu este un lucru de dorit, esența tuturor este Mirele, Mirele”²⁶.

Concluzii

Pentru a concluziona, voi sublinia trei aspecte referitoare la paralela între eshatologia creștină și eshatologia islamică, precum și referitor la coexistența, în această lume, a creștinismului și a islamului.

1. Islamul, asemeni creștinismului, crede în viața viitoare, în viața omului ca întreg, trup și suflet. Aceasta înseamnă că „eul” omenesc, persoana individuală, va învia. În acest sens trebuie înțeleasă insistența islamului cu privire la desfășurările trupesti. Descrierile detaliate ale plăcerilor simțurilor în rai, pe care le găsim în Coran, nu sunt decât o amplificare și o extindere a caracteristicilor pe care le găsim în tradiția iudaică și creștină referitor la ospățul care-l așteaptă pe binecredincios în Împărăția cerurilor. Tendința modernă a islamului înclină către interpretarea alegorică a acestor descrieri. Iar această interpretare, după părerea mea, se va extinde din ce în ce în urma contactului cu creștinismul.

2. Islamul, asemeni creștinismului, își reprezintă sfârșitul lumii pământești și îl descrie cu o mulțime de detalii apocaliptice care nu au nimic original în ele, căci nu sunt decât un amestec de tradiții iudaice și creștine mai vechi. Până acum, comentarii Coranului consideră sfârșitul lumii și dispariția creaturilor ca pe o realitate care va să vină, sprijinindu-se pe o frază din Coran: „Și toate pier, afară de fața lui Dumnezeu”. Totuși, așa cum s-a putut vedea, comentarii Coranului menționează unele lucruri ca făcând excepție de la distrugerea totală, și nimic nu-i împiedică în a împinge lucrurile mai departe în sensul alegoriei, căci calea interpretărilor este foarte amplă, mai ales că această, repusă în contextul inițial, insistă asupra unicității lui Dumnezeu și asupra imuabilității Sale în fața caracterului schimbător al creaturilor: „Și nu chema lângă Dumnezeu alt Dumnezeu. Nu este Dumnezeu afară de El. Toate pier, afață de fața Sa. La El este judecata și la El vă veți întoarce” (28, 88).

3. Islamul, ca și creștinismul, crede în relația strânsă între viața pământească a omului și viața de dincolo, între acțiunile omului din această viață și răsplata pe care o va primi acesta în viața viitoare; raiul și iadul sunt de asemenea descrise cu trăsături mai mult sau mai puțin asemănătoare. Însă aspectul esențial este faptul că, pentru ambele religii, acțiunile oamenilor în timp au o valoare eternă. Iar cea mai importantă acțiune a omului, atât în islam, cât și în creștinism, este credința. Căci, potrivit islamului, un musulman păcătos va suporta chinurile potrivite pentru păcatele sale; însă, datorită credinței sale, va fi mântuit. Islamul adaugă, în plus, că fiecare profet va mijloci pentru comunitatea sa, dacă aceasta a crezut în mesajul lui, ceea ce arată importanța acordată credinței. Este adevărat că conținutul credinței nu este același în cele două religii. Însă scopul ultim, cel eshatologic,

²⁶ Citat în R. Arnaldez, p. 218.

este același. Cu toții mergem către Singurul și Unicul Dumnezeu. Doar căile sunt diferite. Și se impune să le afirmăm. Calea noastră este Hristos, care este „adevărul și viața”, calea musulmanilor este Coranul cu toate legile și regulile care întru-chipează cuvântul lui Dumnezeu.

Discuțiile teologice cu islamul sunt inutile, cel puțin în starea de lucruri prezentă, cu excepția unor grupuri mici, referitor la clarificarea punctelor comune și punctelor divergente între cele două religii. Există însă un domeniu care are mai mult noroc din acest punct de vedere: dialogul referitor la rolul omului în creație. Coranul numește omul „locotenentul (califul) lui Dumnezeu pe pământ” (2, 30). Creștinismul consideră omul ca și co-partener cu Dumnezeu la actul creației. Potrivit Coranului, când Dumnezeu a vrut să-l creeze pe Adam, îngerii au protestat: „Au zis ei: Vrei să pui pe unul care face stricăciuni acolo și varsă sânge? Însă noi vestim lauda Ta și Te sfințim! El zise: Eu știu ceea ce nu o știți” (2, 30).

Dacă vechiul Adam a continuat să semene stricăciune și să verse sânge, noul Adam și-a vărsat sângele pentru a pune capăt stricăciunii și pentru a înnoi omenirea după dorința dintotdeauna a lui Dumnezeu. Comparativ cu islamul, lucrarea creștinilor este aceea de a mărturisi despre ceea ce a făcut Hristos, de a perpetua prezența Sa în lume și în timp, pentru ca lumea să se pătrundă de Duhul Său și timpul să se umple de plinătatea eshatologică a Atotputernicului. Această lucrare ei o fac în timp, împreună cu musulmanii care, la rândul lor, vor să împlinească pe pământ dorința eternă a Domnului așa cum le-a fost revelată lor de Coran. Sarcina nu este ușoară, căci islamul tradițional rămâne fixat în legile stabilite pentru el de Coran și pe care le consideră a fi legile vârstei adulte a umanității, în timp ce iudaismul este în ochii săi vârsta copilăriei, iar creștinismul vârsta adolescenței. Însă poate fi, oare, depășit islamul tradițional? Existența, de-a lungul timpului, a misticilor musulmani care au reușit să depășească legalismul tradițional este pentru noi, creștinii, un semn că speranța trebuie păstrată.

În concluzie, dacă credem că Hristos reprezintă în Persoana Sa Cuvântul lui Dumnezeu, și instaurarea pe pământ a Împărăției eshatologice a lui Dumnezeu, credem și în eficiența Cuvântului lui Dumnezeu. Iar dacă Hristos este, pentru islam, semnul Iubirii lui Dumnezeu, cu certitudine că această Iubire nu va rămâne fără rezultat.

Trad. de Daniela COJOCARU